

„Mândrele” și mândria lui Anton Pann (II)

Vasile Vasile*

„Marea dragoste a lui Anton Pann” – preluând exprimarea lui Nicolae Iorga – „și marea lui mândrie” au fost întotdeauna muzica. Întâi cea bisericească, în slujba căreia a statut nu mai puțin de patruzeci și patru de ani, cântând condace și irmoase învățate din copilărie, până în cele din urmă timpuri ale vieții sale și căreia i-a consacrat o mulțime de publicații teoretice, lucrări și prelucrări, în tipărituri speciale, în magazine, antologii, gramatici și principii”. Ilustrul istoric subliniază contextul nefavorabil în care „a început a trăi într-o vreme când muzica bisericească suferea, ca atâtea alte lucruri, sub înrăurirea nouă a ideilor Apusului, o schimbare hotărâtoare”, subliniind rolul pe care l-a avut „revoluția muzicală (...) patronată îndată în Moldova de marele Veniamin, iar în Țara Românească de mitropolitul Dionisie Lupu”⁸¹, idee susținută încă în 1902⁸².

Această semnalare privind preferința netăgăduită pentru cărțile muzicale liturgice ale autorului *Bazului teoretic și practic al muzicii bisericești* o întâlnim și la Ovid Densușianu, istoricul literar ce afirma în 1921 „ținea mai mult la tipăriturile lui bisericești decât la ceea ce-i zicea literatură «politicească»”⁸³. Aceeași apreciere față de activitatea muzicală a autorului celor peste douăzeci de cărți cu semiografie muzicală o exprima Tudor Vianu. El sublinia faptul că Anton Pann a avut „un rol însemnat în fixarea muzicii religioase”⁸⁴.

Activitatea muzicală a lui Anton Pann este dublată de cea literară, folcloristică, tipografică, paremiologică, acestea din urmă umbrind-o pe cea dintâi, din cauza semiografiei muzicale și a neînțelegerii teologiei cântării de strună, domeniu

în care autorului rugăciunii domnești în formă melodică – *Tatăl nostru* – posteritatea îi datorează foarte mult.

Printre principalele calități ale interpretărilor psaltului trebuie amintite inclusiv cele de **ironizare a confrăților săi, care făceau uz de teriremuri, nenanele** și alte artificii care să le sporească falsa faimă, cum sunt celebrele versuri din *Heruvico – Chinonicar*, tomul II, tipărit în 1847, p. 168, unde știința de carte și deprinderile cântării practicate de veleitarii și impostorii, interpreți de „axioane viermănoase”, este comparată cu a cocoșului, cabotinismul lor făcându-i să se asemeene cu rășoiul „clătinând capul”, ca cocoșul ce-și întinde gâtul „pentru că și el e psalt”, vehemența criticului atingând paroxismul:

„Multe fac ei, dar n-am vreme aici toate să
le-nșir,
Care ei le țin de bune, gândind c-alți de ei
se mir”.

În același timp se remarcă faptul că autorul celor trei volume ale *Doksastarului* își dă mâna cu confratele său întru ale psaltichiei, Macarie Protopsaltul, protestând împotriva „ifosului de Țarigrad” și a perpetuării unor vechi metehne ale cântăreților, care

„...meșteșug psaltichie știu cât știe un cocoș;
Acsioane viermănoase ți le cânt ca pe răboș;
Iar când e la tereremuri, sunt vestitul Cucuzel,
Ba încă multor le pare că îl întrec și pe el.
Când se umflă ca curcanul și mi-ți ridică un
glas,

Ca o minge îți trânteste nenanele pe nas.
De te face să caști gura și la dânsul să privești

*Profesor, dr., muzicolog

Și alteori te adoarme, de nu-ți vine să clipești.
Despre a lor neștiință cât de purici nu se pișc:
Cânt și tot mereu în strană din dește ca-n

flu(i)er mișc.

Aci îi vezi clătind capul ca rățoi(i) unui alt,

Aci-ntind gât ca cocoșul (pentru că și el e
psalt)” – cum citim pe fila 168 a *Heruvico – chinonicarul* din 1847.

Pentru el **muzica reprezenta** – cum însuși declara – „**gândirea oamenilor învățați și un dar al vremurilor bătrâne**”. În numeroase rânduri, psaltul se declară a fi în primul rând dator Bisericii, pentru ridicarea cântării de strană din țara noastră la înălțimea consfințită de tradiția multiseculară și la cea meritată în urma intrării limbii române în drepturile legitime, căci în mottoul prefetei adresate mitropolitului sprijinitor al tipăririi *Bazului teoretic și practic al muzicii bisericești* se găsesc aceste două versuri emblematice:

„Cum sânt dator către mama recunoscător și
fiu,

Contribuiesc Bisericii astfel ca credincios

fiu...”

La timpul său, **Vasile Alecsandri reproșă contemporanilor săi** că autorul *Cântecelor de stea*, „pierdut în umbră, a fost pe timpul lui victima superbiei ignoranțe și chiar astăzi (...), când oamenii literați și-au dobândit un loc sub soare, **numele lui Anton Pann deșteaptă mai mult imaginea unui psalt în strană decât suvenirul unui poet**”⁸⁵.

Cel mai apropiat de dimensiunea complexă a omului de cultură a timpului său s-a dovedit **Tudor Arghezi**. El scria, în 1954, la centenarul trecerii lui în lumea de dincolo: „Pann a scris de toate, pe lângă litere, care-i fac un loc însemnat între clasicii noștri. Căci năzdrăvanul nostru **paraclisier, dascăl, cântăreț, compozitor și profesor de paralaghie** a publicat pentru străduințele slujbei și ale învățăceilor lui tot soiul de cărți originale sau compilate”⁸⁶.

Tânărul psalt, beneficiar al unei pregătiri de excepție datorate **ucenicirii la cei doi iluștri psalți greci, Dionisie Fotino și Petru Efesiu**, a avut o contribuție însemnată la „desăvârșirea meșteșugului” cântărilor bisericești, activitate în care era ajutat în primul rând de statutul său de psalt. Despre cel de-al doilea dintre dascălii săi amintiți – Petre Efesiu – nota, în 1847, că este cel

care „a adus și a predat în București pentru întâia dată meșteșugul muzicii bisericești pe acest metod nou”, el însuși numărându-se printre primii beneficiari – cum citim pe prima filă a tomului I a *Chinonicarului anual*, tipărit în 1847.

Cu îndreptățire îl considera **Niculae M. Popescu**, în urmă cu mai bine de un secol, **figura cea mai proeminentă a culturii psaltice românești din secolul al XIX-lea**⁸⁷, peste alte trei decenii fiind amintite „versurile de patrioticească îmbărbătare și adâncă simțire românească ale marelui cântăreț Anton Pann”⁸⁸. La centenarul morții era considerat „un vrednic trudit și slujitor în ogorul duhovnicesc al muzicii psaltice. Așa l-au cunoscut oamenii din vremea sa, așa ni se înfățișează azi și nouă, celor depărtați cu un veac de zilele lui”. El urcă, prin muncă asiduă, toate treptele slujitorului de strană, pornind de la simplu paraclisier, ajungând „mare cântăreț în strănile multor biserici din București” și „dascăl de psaltichie la Râmnicul Vâlcei, la școala națională de musichie din București” și străduindu-se „ani de-a rândul să scoată din școlarii săi «cântăreți buni și lăudați»”⁸⁹. Peste două decenii va veni alt glas care va susține valoarea deosebită a cântărețului de strană care „își executa propriile compoziții cu o măiestrie rară, aproape nemaîntâlnită de la el încoace”, singurul cercetător dintre teologi ce reține activitatea lui tipografică și de editor de cântări bisericești” precum și cea de „neobosit talmăcitor”⁹⁰.

Marea lui mândrie nu a fost una declarativă, ci una funciară, concretizată într-o formă poliedrică în următoarele ipostaze:

1. Psalt și protopsalt la o bună parte din bisericile bucureștene (Olari, Biserica cu sfinți, Olteni, Biserica Albă, Curtea Veche, Cretzulescu, Lucaci etc.) **și din mănăstirile vâlcene** (Dintr-un lemn, Hurezi, Surpatele, Cozia, Govora, Brîncoveanu), **prahovene** (Roșoioara, Zamfira), **dâmbovițene** (Vifortâta) **și gorjene** (Tismana) și altele; în această ipostază îl surprinde George Breazu: „*Anton Pantoleon era cântăreț de biserică și ar fi predat muzichia în București încă din 1823*”, afirmație pusă sub semnul îndoielii deoarece nu-i apare numele în „seama pe 1825–1826” și-l pomenește în așezămintele amintite⁹¹.

Vocea sa a răsunat în multe biserici, timbrul său inconfundabil și încărcătura spirituală pe care

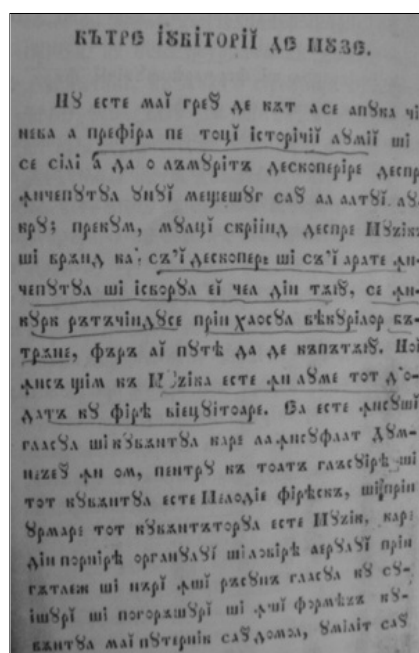
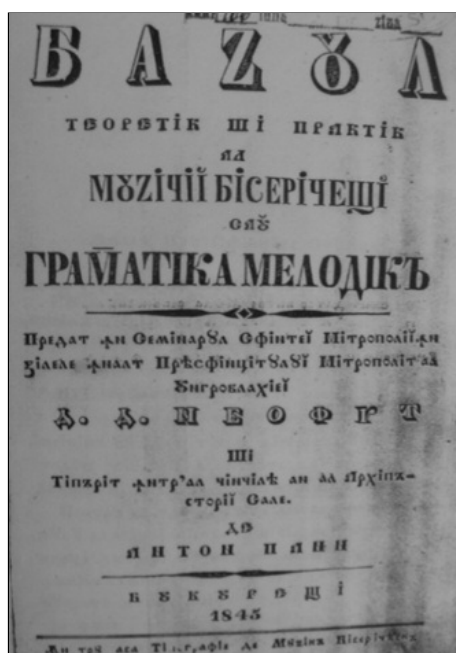
o dădea repertoriului liturgic făcându-le neîncăpătoare, numărul credincioșilor care-l urmau cu fidelitate înmulțindu-se. A impresionat pe mulți participanți în memoria cărora au rămas discuții despre biserici în care participanții la servicii liturgice nu mai aveau loc atunci când cânta în strană „finul Pepei”. Într-unul din cele dintâi studii de istorie a muzicii din țara noastră, T. Ionescu reținea că Pann avea „o frumoasă voce (...) un meșteșug în execuțiune și posedând și sciința psaltichiei de timpuriu”⁹². Cele **peste patru decenii puse în slujba stranei românești** reprezintă trecerea cântărețului de la simplu corist într-un cor de factură rusească, de la Chișinău, la cea de discipol al celor doi străluciți psalți ai epocii, stabiliți definitiv la București, unul reprezentând etapa notației muzicale cucuzeliene și altul al celei hrisantice, de la cântarea în limba greacă la cea în limba română, de la rangul de paraclisier și al doilea psalt la cel de **autoritate supremă în domeniul muzicii de strănă**, de la simplu culegător de cântece de stea la autorul unor prestigioase volume.

Ce duios și-a încheiat viața acest cântăreț din alte vremuri” – conchidea în urmă cu peste șase decenii Gheorghe Moisescu, precizând că ilustrul psalt, îndrăgostit toată viața de această calitate. „Își încheie cariera de o viață într-o formă inedită” – cântând la strănă fără plată⁹³.

I-au fost recunoscute **calitățile vocale, timbrul său clar și sonor, imortalizat fugar** de viitorul critic literar, **Titu Maiorescu** – cel care-l ascultase la vremea uceniciei sale școlare, la Brașov, în casa protoiereului Popazu, unchiul dinspre mamă, care-și amintește că „avea glas foarte frumos” și a „prins a cânta unele cântece de lume vestite pe acea vreme”; la interpretarea unora dintre acestea asistența „a izbucnit în lacrimi”⁹⁴. Printre cântecele interpretate de tânărul psalt în casa protoiereului brașovean sunt amintite: *În zorii zilei de dimineață...*, și *Sărmană frunză nenorocită*, la interpretarea căreia „toți cei de la masă au izbucnit în lacrimi, cu gândul la prietenii și la rudele din exil”.

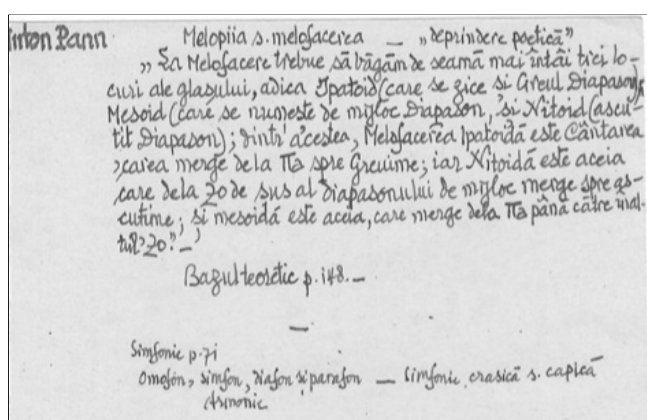
2. Autorul celor trei cărți de teorie a muzicii psaltice în limba română: *Bazul teoretic și practic al muzicii bisericești sau Gramatica melodică* – considerată pe bună dreptate o „operă de erudiție muzicală”⁹⁵.

3. La rândul ei, activitatea interpretativ-pedagogică se împletește armonios cu cea a teoreticianului, autorul celor trei lucrări de inițiere în limbajul muzicii psaltice sudând astfel propria experiență în domeniu cu anumite lucrări ale timpului scrise în limba greacă. Emblematic din acest punct de vedere rămâne debutul tipografiei proprii cu *Bazul teoretic și practic al muzicii bisericești*. Nedepășită până astăzi, lucrarea reprezintă

răspunsul său concret la o necesitate stringentă, conturată în prefața adresată mitropolitului, în care subliniază lipsa unor asemenea cărți și nevoia de cărți pentru inițierea viitorilor cântăreți de strană.

În carte este creionată o **primă istorie a muzicii bizantine în limba română**, lucrare neegalată până astăzi, în care își face simțită prezența făuritorul unei terminologii pe înțelesul ucenicilor români. Ea este urmată de *Prescurtare din Bazul muzicii bisericești și din Anastasimatar* și de *Mica gramatică musicală teoretică și practică*.

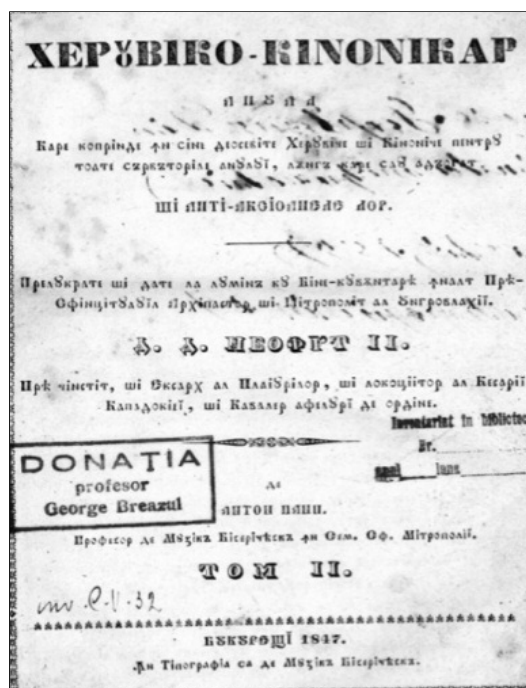
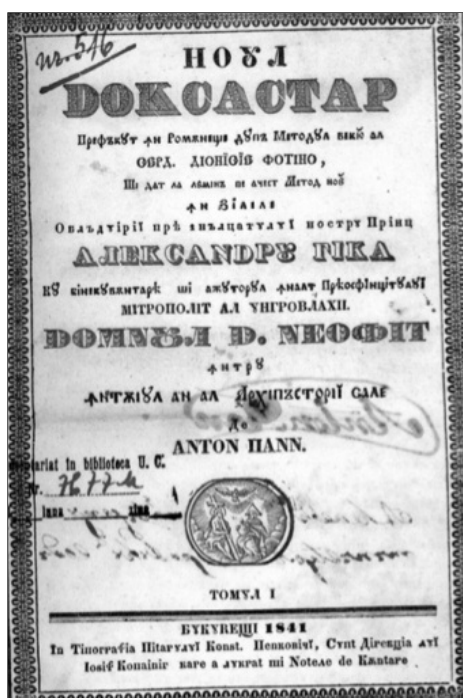
Fișa 851 din fondul George Breazu
referitor la melofacere

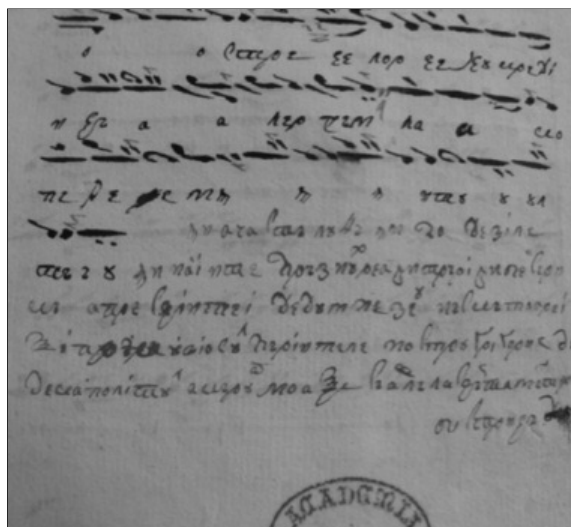
4. Realizatorul și tipograful a 15 cărți de cântări esențiale destinate stranei românești:

Noul Doxastar (trei volume masive), *Noul Anastasimatar*, *Irmologhiul sau Catavasierul* (două ediții), al celor dintâi antologii de cântări de strană specializate: *Priveghierul*, *Heruvico – chinonicarul* (două tomuri), al celor trei *Liturghii*, a *Paresimierului*, al *Epitafului* sau *Prohodul Domnului* (două ediții).

Autorul a introduce în cele trei volume **slave ale unor sfinți români, sau ale căror moaște sunt în arealul românesc, printre care pot fi menționați**: Sfântul Ioan cel Nou de la Suceava, Cuvioasa Parascheva de la Iași, Sfântul Grigore Decapolitul, de la Mănăstirea Bistrița, Sfântul Dimitrie cel Nou, Sfânta Muceniță Filofteia etc., iar în celelalte antologii face loc unor cântări proprii, dar și ale contemporanilor săi români.

Lista de mai sus cuprinde cărți dedicate unor cântări pentru cele mai diverse servicii divine, constatându-se **acoperirea repertorială a celor mai diferite slujbe**: cele trei liturghii ortodoxe, priveghieri, vecernii, utrenii prohod, cu deschideri spre cântările ample, complexe, slave, stihiri, irmoase, catavasii, doxologii, podobii, trisaghioane, heruvico, axioane, chinonice ș.a.m.d.

Începutul slavelor închinat Sfântului
Grigore Decapolitul, „ale căruia moaște să află
la Sfânta Mă(nă)s-tire Bistrița” –
Ms. Rom. 2114 BAR, f. 34^v

Cele mai importante creații ale psaltului român s-au impus de-a lungul timpului, unele rezistând până în timpurile noastre, celor amintite, *Tatăl nostru...*, *Deșteaptă-te, române...*, adăugându-se și altele, preluate de antologii care au urmat: *Răspunsurile mari*, heruvice, axioane duminicale și la Liturgia Sfântului Vasile, polielee, doxologii, *Ziua Învierii* și altele, toate născute din inspirația psaltului și trecute prin glasul și sensibilitatea sa.

Anton Pann pare a fi și cel care a deschis drumul spre cântarea liturgică armonică, plurivocală, de tip rusesc, bazată pe recitative, lăsându-ne acel *Doamne miluiește*, și restul răspunsurilor ecteniei, pentru cor mixt, scris în notație psaltică.

Lista creației sale va putea fi definitivată numai după investigarea celor aproximativ 1000 de manuscrise muzicale risipite în diferite fonduri arhivistice din țară și din străinătate, o mică parte fiind consemnată chiar de semnatarul acestui material, în cele trei volume consacrate patrimoniului românesc athonit⁹⁶ și încununate cu Premiul Academiei Române și celor din o parte a Moldovei⁹⁷.

Printre altele amintesc **Manuscrisul cu numărul de inventar 2544 din fondul Mănăstirii Tismana** considerat un *antologhion* și un *Heruvico-chronicar*, care a beneficiat de o prezentare sintetică a preotului Zaharia Matei⁹⁸ și de o alta detaliată în monografia aceluiași bizantinolog⁹⁹.

Cercetând cu ochiul specialistului prețiosul document de la Tismana, Gheorghe Ciobanu semnalase importanța descoperirii, dar a precizat că prezentatoarea documentului „intitulează și enumeră cele trei manuscrise în mod eronat”, fiind legate laolaltă și propune ordonarea și denumirea corectă a documentelor, după cuprinsul lor:

– prima parte a coligatului (ff. 1–108) este un *antologhion*, cuprinzând cântări de la Paști, heruvice, chinonice, axioane praznicale, cântări de la utrenie, cântări de la triod, Prohod etc. – echivalentul a ceea ce Teodor Voinescu denumise doar *Stihirile Paștelor românești*;

– a doua parte a documentului (ff. 110–149) cuprinde „*Slujba Adormirii Prea Sfintei de Dumnezeu Născătoarei și pururea Fecioarei Maria*”, precedată de o dedicație – și nu de o scrisoare, cum nota cercetătoarea – adresată starețului chinoviei: „Prea Cuviosului, arhimandritului Spiridon, igumenul sfintei monastiri Tismana, se închină această filadă”, precizând data terminării caietului: „1844, August 4”, în timp ce Teodora Vasilescu aprecia a fi al treilea manuscris și citește data „August în 15 – *Slujba Adormirii...*”, după data sărbătorii hramului lavrei fondate de Sfântul Nicodim;

– a treia parte (ff. 150–267) este un *Heruvico-Kinonicar* – „cum își intitulează Anton Pann publicațiile cu conținut similar și pentru care considerent s-a și trecut pe cotorul volumului denumirea de *Heruvico-Kinonicar* – scris în anii 1831–1837”, considerat de cercetătoarea amintită ca al doilea manuscris¹⁰⁰.

În același timp, tipăriturile muzicale ale antologiilor alcătuite de Anton Pann ilustrează **activitatea complexă a psaltului de exighisire și de românire a cântărilor liturgice**, activitate ce-l situează la loc de frunte printre făuritorii culturii naționale. Tânărul psalt român se face îndată remarcat, pentru calitățile sale, ceea ce a determinat **numirea sa în comisia pentru traducerea cântărilor de cult în limba română**, în pofida faptului că era foarte tânăr. Mitropolitul Dionisie Lupu reeditează constituirea unui triumvirat dâmbovițean, asemănător celui din Constantinopol, unde se legiferează reforma hrisantică, cei trei membri împărțindu-și enorma activitate după ceea ce fiecare putea realiza mai ușor, o teoretizare dublată de exighisirea vechilor cântări în semiografie cucuzeliană în cea nouă.

Munca sa în domeniul muzicii bisericești poate fi înregistrată în cele patru componente muzicale: psaltul, teoreticianul, profesorul și creatorul de cântări liturgice de referință – cu mai multe paliere: exighisire, românire, „traducere, reformare”, creație.

Tipăriturilor amintite se adaugă cele opt broșuri ale *Spitalului amorului* (două reeditate), cele șase ediții ale *Cântecelor de stea* și celelalte broșuri și calendare ce conțin și melodii.

5. Profesor „de școli mai înalte decât cele pe care le absolvise”¹⁰¹, din perioada 1823–1854, cum aprecia mitropolitul Antonie Plămădeală.

Activitatea de psalt este indisolubil legată de cea de dascăl de psaltichie, harta acestei onorante activități fiind comună cu cea interpretativă, cele două laturi ale activității muzicianului intersectându-se și fiind cele cu care el se mândrea în permanență. Răspunde astfel unor deziderate ale timpului, formulate în diferite acte oficiale, cum ar fi cererea către mitropolitul Neofit, din 1842, în care constata cu strângere de inimă reducerea „neamului cântăreților”. Această stare a reducerii dascălilor de strană, la care se ajunsese – era urmarea invaziei cântăreților fanarioți, încurajați de privilegiile serioase și de descurajarea celor localnici, care erau nevoiți să cânte în limba greacă – nu-l lasă indiferent pe psaltul-interpret.

Cu titlul de **profesor de psaltichie** își va semna multe dintre tipăriturile sale, chiar și dintre cele ce se îndepărtează de conținutul religios și muzical. fiind titlul la care a ținut cel mai mult, toată viața.

Una dintre cele mai pertinente monografii recunoaște faptul că Pann aprecia în mod deosebit calitatea de **profesor de muzică vocală al școalelor naționale din București**, cea pe care „și-o notează acum autorul pe copertă”¹⁰², dar se impune precizarea că pe anumite manuscrise această calitate prioritară de „dascăl al școalei de muzichie” apăruse cu mulți ani în urmă. Pann realizează saltul de la **statutul de psalt la cel de făcător de psalți**.

Din punctul de vedere al **contribuției la formarea limbii române literare**, numele lui Anton Pann trebuie așezat în vecinătatea celui al mitropoliților Dosoftei, Varlaam, Antim Ivireanu, Veniamin Costache, al episcopilor Iosif de la

marele front de tălmăcitori în limba română a cântărilor de strană: Filothei sin Agăi Jipei, Mihalache Moldovlahul, Iosif și Visarion de la Neamț, Macarie Ieromonahul, Nectarie Protopsaltul Prodromului etc., aspecte detaliate în 1997 și 2017¹⁰³.

Personalitățile istorice și literare amintite au fost, mai ales în ultima vreme, **dublate de unii bizantinologi și muzicologi**, care au extins investigațiile spre domeniile ilustrate de „finul Pepei”, confirmând aserțiunea lui Nicolae Iorga: Ion Popescu Pasărea, George Breazul, Gheorghe Ciobanu, Gheorghe C. Ionescu, Titus Moiescu, Alexie Buzera, Viorel Cosma, Octavian Lazăr Cosma, Vasile Vasile etc.

Plasându-l în puternica pleiadă a veacului „renașterii naționale a Neamului”, Ion Popescu-Pasărea, în calitate de succesor al Catedrei de *muzică psaltică*, la seminar, cel ce reprezenta în secolul trecut cel mai avizat continuator al psaltului, atât la strană, cât și la Catedra de la seminar, cum l-am prezentat recent¹⁰⁴, atrăgea atenția, în urmă cu peste opt decenii, că „Anton Pann nu a fost numai un poet popular și folclorist”, ci „**a fost și un mare cântăreț bisericesc și popular**”, latură esențială a activității sale, în care „nu a fost studiat și îndestul de apreciat”, principala cauză constituind-o „indiferența și desconsiderarea arătată vechei cântări bisericești, socotită de unii ca monotonă, incultă, precum și tendința de modernizare”, dublată de piedicile pe care le determina notația psaltică¹⁰⁵.

În ciuda acestor recunoașteri supreme de către cercetători pertinente, bizantinologul **Gheorghe Ciobanu** scria îndreptățit, în urmă cu mai bine de o jumătate de secol – până la acea vreme „**nu a apărut însă niciun studiu despre publicațiile sale muzicale**” și „nu s-au făcut studii nici măcar asupra muzicii religioase a lui Anton Pann”, pledând pentru cunoașterea ambelor „laturi ale activității lui: literară și muzicală”¹⁰⁶.

Titus Moiescu argumentează statutul de „**personalitate complexă a culturii românești**”¹⁰⁷ și cel de **istoriograf și de teoretician al muzicii bizantine**¹⁰⁸.

Mai aproape de timpurile noastre, academicianul **Octavian Lazăr Cosma** a consacrat un subcapitol special psaltului Anton Pann, remarcând „caracterul monumental al operei psaltice

- 85 Alecsandri, Vasile – *Cântece de stea și Povestea vorbei de Anton Pann*; în: „Convorbiri literare”, An V, nr. 23, 1 februarie 1872, pp. 361–367 și nr. 24, 15 februarie 1872, p. 361.
- 86 Arghezi, Tudor – *Tablete de cronicar*, București, ESPLA, 1960, p. 149.
- 87 Popescu Nic(olae) M. – *Op. cit.*, p. 45.
- 88 Galinescu, Gavriil – *Cântarea bisericească...*, p. 110.
- 89 Moiescu, Gh. I. – *Op. cit.*, pp. 162–163.
- 90 Popescu, Ion – *Anton Pann, clasic al psaltichiei românești*; în: „Biserica Ortodoxă Română”, București, An XCIII, nr. 3–4, martie-aprilie 1975, p. 466 și 462.
- 91 Breazul, George – *Anton Pann*; în: Breazul, George – *Pagini din istoria muzicii românești*, vol. I..., p. 263 (sublinierea îmi aparține).
- 92 Ionescu, T. – *Cultura muzicii în Țara noastră. Muzica religioasă. Epoca II – De la finitul dominațiunii fanariote și până la 1861*; în: „Lyra Romana”, București, An I, nr. 24, 31 mai 1880, p. 190.
- 93 Moiescu, Gh. I. – *Știri noi despre Anton Pann - dascăl de psaltichie*, București, Tipografia cărților bisericești, Extras din volumul omagial închinat I.P.S Nicodim, patriarhul României, la împlinirea vârstei de 80 de ani, 1946, p. 9.
- 94 Soveja (Simion Mehedinți) – *Titu Maiorescu*, cu un portret din tinerețe, București, Cartea Românească, 1925, p. 16.
- 95 Loghin, Constantin – *Istoria literaturii române (de la origini până în zilele noastre)*, Ediția a VI revăzută, Cernăuți, Tipografia Mitropolitul Silvestru, 1937, p. 105.
- 96 Vasile, Vasile – *Tezaur muzical românesc din Muntele Athos*, vol. I, II, III, București, Editura muzicală, 2007, 2008, 2013;
- 97 Vasile, Vasile – *Catalogul manuscriselor de muzică sacră din Moldova – secolele XI–XX*, vol. 2, Iași, Editura Artes, 2010.
- 98 M(atei), Z(aharia) – *Anton Pann*; în: *Dicționar de muzică bisericească românească*, București, Editura Basicalica, 2013, pp. 615–618.
- 99 Matei, Zaharia – *Profesorul, protopsaltul și compozitorul Anton Pann (1797–1854)*
- 100 Ciobanu, Gh. – *Muzica bizantină și cântece de lume în manuscrise oltene în notație psaltică*; în: *Studii de etnomuzicologie și bizantinologie*, vol. II, București, 1979, p. 244.
- 101 Plămădeală, Antonie – *Op. cit.*, p. 311.
- 102 Manole, Ion – *La o sută de ani de la moartea lui Anton Pann*, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1954, p. 73.
- 103 Vasile, Vasile – *Semnificații spirituale și culturale ale procesului de românire a muzicii bisericești*, în: *Akademios – Cercetări de muzicologie*, nr. 2 b, 1997, pp. 105–111; *Idem – Procesul de românire a cântării de strană de la înaintașii lui Filothei sin Agăi Jipei la Anton Pann*; în: „Academica”, București, An XXVII, nr. 321–322, nr. 7–8, iulie-august 2017, pp. 62–76.
- 104 Vasile, Vasile – *Ion Popescu – Pasărea reprezentant de seamă al muzicii românești bisericești*; în: „Biserica Ortodoxă Română”, București, nr. 2/ 2021, pp. 289–321.
- 105 Popescu-Pasărea, Ion – *Rolul lui Anton Pann în muzica bisericească*; în: „Cultura”, București, An XVII, nr. 5–6, mai-iunie 1930, p. 4.
- 106 Ciobanu, Gh(eorghe) – *Prefață*; în: *Pann, Anton – Cântece de lume*, Transcrise din psaltică în notația modernă de (...), București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1955, pp. 3–4.
- 107 Moiescu, Titus – *Anton Pann – personalitate complexă a culturii românești (1796–1854)*; în: *Studii și cercetări de istoria artei, seria Teatru – Muzică – Cinematografie*, București, tom 43, 1996, pp. 3–12.
- 108 Moiescu, Titus – *Anton Pann – istoriograf și teoretician al muzicii de tradiție bizantină*; în: „Muzica”, București, serie nouă, An I, nr. 2 (2), aprilie-iunie, 1990, pp. 73–94.
- 109 Cosma, Octavian Lazăr – *Hronicul muzicii românești*, vol. III, București, Editura Muzicală, 1975, pp. 141–142.
- 110 Petrescu, I.D. – *Condacul Nașterii Domnului – ΗΠαρθΕνΧος σΖμερον* – Studiu de muzicologie comparată, București, Tipografia ziarului „Universul”, 1940.
- 111 Breazul, George – *Colinde II*, antologie alcătuită și îngrijită de Vasile Vasile și Marian Lupașcu, în curs de publicare.
- 112 Breazul, George – *Op. cit.*, loc. cit.
- 113 Arghezi, Tudor – *Anton Pann*; în: „Contemporanul”, București, An II, nr. 30, 10 februarie 1923.